

Aproximación á Historia da Música

Definicións e conceptos previos

O concepto de «música» recibe diferentes tratamentos e acepcións ao longo da historia; as definicións e significados que se dan, son moitos e variados. A pesares de ser algo do que vivimos rodeados, non existe polo momento unha definición única, universal e consensuada que transmita o seu significado; as diferentes culturas e sociedades do mundo actual, teñen ideas dispares sobre a música ao igual que ocorre nas civilizacións de épocas anteriores á actual.

A música¹, na mitoloxía grega, era considerada unha *tekné* (técnica, habilidade, destreza, arte...) que engloba tanto a artistas como teóricos. Nos períodos heleno e helenístico, a música terá un papel central na sociedade civil e relixiosa da época, promovendo o entretemento e formando parte de razoamentos científico-filosóficos. Platón, (entre os séculos V-VI a.c) concibe a música como a “arte educativa por excelencia que se insire na alma e forma a virtude”; no século VI, Boecio percibe a música como a “habilidade de examinar [...] a diversidade de sons [...] por medio da razón e os sentidos”. Santo Tomás no século XIII, considera a música como “a máis noble das ciencias humanas [...] que ocupa o primeiro lugar entre as artes liberais”. Xa no século XVIII, Rousseau plantea a música como “a arte de combinar sons de xeito agradable ó oído”. Pau Casals (s.XIX-XX), mantíña que “a música, esa marabillosa linguaxe universal, debería ser unha fonte de comunicación”.

Como vemos, as percepcións sobre <> varían ao longo do tempo, a pesares de manter todas rasgos comúns. Non será ata os anos noventa do século XX, cando se establezan as primeiras definicións concretas e complexas sobre este concepto. Musicólogos, etnomusicólogos e investigadores coinciden en moitos aspectos sobre a música. Neste sentido, a profesora López Cobas afirma:

As definicións e conceptos sobre música eran difusos e dependían, en grande medida, da época, o lugar e sobre todo, dos diferentes puntos de vista. Durante a Idade Media os trovadores e músicos ambulantes non eran considerados músicos coma hoxe en día, senón filósofos, capaces de manexar os conceptos teóricos de harmonía. [...]

Non obstante, [...] as definicións de música poden ser moi variadas e

---

¹O término «música» [...] deriva do grego *mousike* (*techne*) (arte das musas), feminino de *mousikos* «pertencente ás musas», de *Mousa* «Musa».

complexas, xa que existe unha multiplicidade de enfoques que non fan máis que apoiar o feito de que o fenómeno musical é unha manifestación de grande riqueza².

A música como linguaxe universal

O ser humano sente a necesidade de expresarse e comunicarse. A música, como o resto de artes, é unha linguaxe a través da que expresarnos e comunicarnos: é un medio de comunicación. Igual que un idioma emprega a palabra para crear estruturas gramaticais, a música emprega o son e as súas múltiples combinacións para expresar ideas, sentimentos, conceptos, etc. A mensaxe musical, abrangue aspectos e disciplinas variadas:

[...] en realidade, a definición de Música esténdese moito máis alá destes límites desde o mesmo momento en que por primeira vez o home emitiu un son valéndose dun instrumento. Esas harmonías e melodías non só eran un son belo, unha expresión de Beleza, senón que estableceron unha forma de linguaxe, unha nova maneira de expresarse e de sentir, así como de transmitir sensacións, imaxes e conceptos que abarcan desde a simple intención de comunicarse, ata a Filosofía, a Política, a Ética ou os complicados principios cosmolóxicos, sen esquecer o papel tan importante que desempeñou dentro da Relixión ao longo da historia. Por todo iso, a Música é merecedora de ser considerada unha forma de linguaxe, así como unha disciplina científica e o seu estudo é necesario para coñecer o desenvolvemento dunha parcela da cultura do ser humano e comprender mellor a evolución do mesmo dentro da historia e a súa necesidade de comunicación.³

Considerada como arte, ciencia e linguaxe universal, sabemos que é un medio de expresión sen límites capaz de chegar ao máis íntimo de cada persoa, de transmitir diferentes estados de ánimo e emocións. escoitar e facer música, desenvolve a sensibilidade, a creatividade e a capacidade de abstracción ou análise:

Propíciannos a descubrir o noso propio mundo interior, a comunicación con “o outro” ou “os outros” e a captación e apreciación do mundo que nos rodea. A música, xa sexa mediante o comportamento de interpretación, de escoita ou de composición, se esta é adecuada, condúcenos a unha “reharmonización” do estado de ánimo e dos sentimentos.⁴

---

²López Cobas, L.: *Historia da Música*, Ed. Conservatorio Profesional de Música de Ourense, (Setembro, 2019)

³Gutiérrez Machó, L. M. (2013). La música como lenguaje y medio de comunicación. Ecos del lejano oriente en la vanguardia musical orientalismo y japonismo musical. *Entreculturas. Revista de traducción e comunicación intercultural*, 5, 15–36.

⁴Moreno, J. L. (2003). Psicología de la música y emoción musical. *Educatio* s. XXI, 20–21, 213.

A creación artístico-musical

A música é unha **arte abstracta** que posúe un grao de abstracción superior a calquera outra, e polo tanto, é unha **arte espiritual, humana e universal**. Precisa, certos coñecementos específicos para chegar a comprender plenamente a realidade científica que lle da forma; é unha **arte dinámica**⁵ que transcorre no tempo; o oínte, necesita ir interiorizando a obra a medida que a escoita, e así poder captala íntegramente; igualmente, é unha **arte viva** capaz de facer presente calquera tempo histórico.

Coas palabras dinse cousas humanas; coa música exprésase iso que ninguén coñece nin pode definir, pero que en todos existe en maior ou menor forza. A música é a arte por natureza. Podería dicirse que é o campo eterno das ideas... Para poder falar dela, necesítase unha gran preparación espiritual e, sobre todo, estar unido intimamente aos seus segredos.⁶

Cando afirmamos que a música é ciencia e arte ao mesmo tempo, referímonos a que dunha mesma obra podemos facer unha análise rigurosa, técnica, formal, estilística, etc. e igualmente, disfrutar do pracer estético de escoitar sen máis. Polo tanto, estes dous aspectos —científico e artístico— chegan nun todo: a obra de arte musical.

Perspectivas e significado da «música»

Ao longo da historia, existen diversos puntos de vista ou perspectivas sobre a música. Para comprender o concepto e a importancia que esta terá sobre a sociedade de cada época, compre coñecer algunhas das reflexións que darán lugar ás diferentes concepcións sobre música que hoxe coñecemos.

Música en relación co tempo. A definición tradicional, establece que:

“A música é a arte que se expresa combinando os sons co tempo”.

Música como arte. Richard Wagner, compositor alemán do s. XIX, consideraba:

“o son vén do corazón e a súa linguaxe artística natural é a música. A melodía é a lingua absoluta, a través da que o músico fala a todos os corazóns”.

Música como expresión de sentimentos. Kant, filósofo alemán do século XVIII, comentaba ao respecto:

“A música é a linguaxe do sentimento. A música é a arte de expresar unha agradable sensación de sentimentos por medio dos sons”.

---

⁵As artes estáticas como a pintura, precisan dun lugar determinado, un espazo, que permite ao espectador contemplalas o tempo que queira e captalas dun golpe coa mirada. Segundo a clasificación tradicional das belas artes, son artes estáticas ou do espazo: a pintura, a escultura e arquitectura por exemplo. Como artes dinámicas, consideramos: a poesía, danza, música e o cine por exemplo.

⁶Para García Lorca (1977) a música tiña un carácter dificilmente explicable, máis se non coñecemos os seus elementos internos.

Música como feito musical. O filósofo francés Descartes, alá polo século XVII, afirmaba sobre a música o seguinte:

“A mesma cousa que a uns invita a bailar a outros pode facer chorar. Pois isto non provén senón da asociación de ideas na nosa mente; como aqueles que algunha vez se divertiron bailando con certa peza, tan pronto como a volvan a escoltar volverán ás ganas de bailar; pola contra, se algún só oíu gallardas cando lle aconteceu algo malo, volverá a entristecerse cando as escoite de novo”.

Música como ciencia. Pitágoras, filósofo grego do século V a.c. afirmaba:

“os números son as cousas; agora ben, a música é número. O mundo é música; o cosmos é unha lira sublime de sete cordas.”

Como podemos ver, os puntos de vista sobre a música son variados e dependen da época que se trate. Hugo Riemann, musicógrafo⁷ alemán do século XIX, afonda na definición mesturando algunhas das perspectivas anteriores, afirmando así o seguinte:

A música é, ao mesmo tempo, unha arte e unha ciencia. Como arte, é a manifestación da *beleza* por medio dos sons; pero esta manifestación descansa nunha ciencia exacta, formada polo conxunto de leis que rexen a produción dos sons, ao mesmo tempo que as súas relacións de altura e duración.

Temporalidade e memoria auditiva

As diferentes perspectivas sobre a música, introducen un concepto fundamental: a «temporalidade». Para que a música exista, debe desenvolverse ao longo do tempo. Podemos afirmar, que renace cada vez que se interpreta e vive un proceso de reactivación constante, como arte dinámica que é.

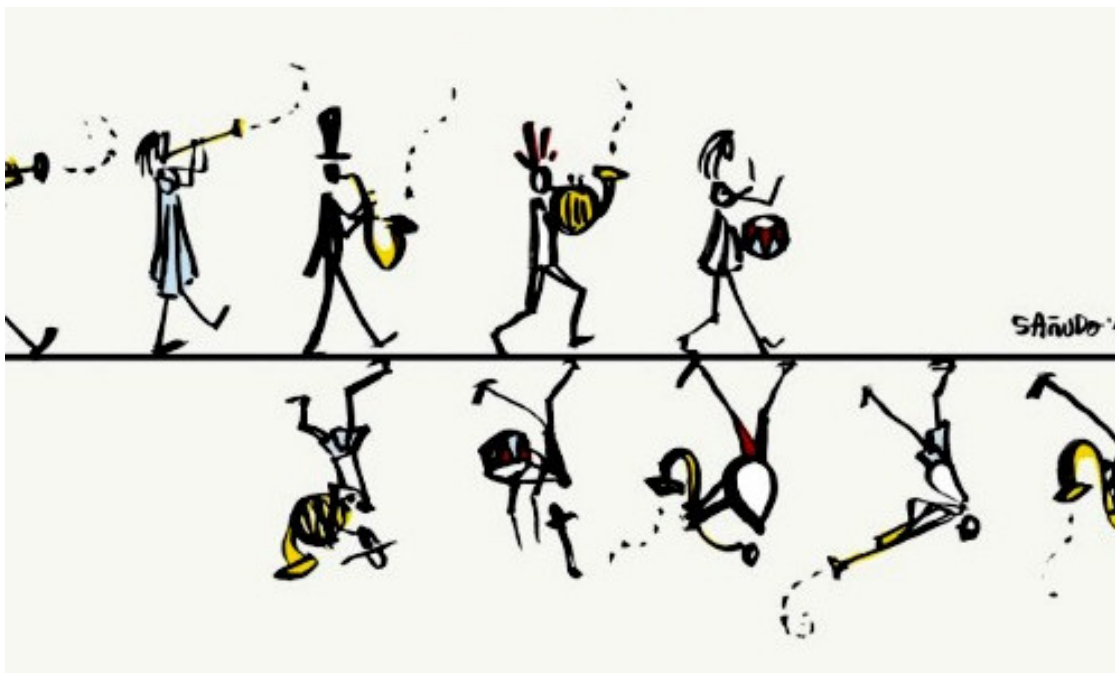
A «memoria auditiva» xoga igualmente un papel fundamental na percepción da música. Como oíntes, se non retemos na memoria algúns dos compoñentes fundamentais da música, (ritmo, melodía ou timbre, ...) dificilmente a poderemos apreciar ben e captar o significado.

Relación entre historia e música

Un dos obxectivos do estudo da Historia da Música, é **coñecer a evolución da música ao longo da historia da humanidade**. Cando abordemos o seu estudo, o principal problema será atopar unha definición universal de «música», tal como vimos con anterioridade, pois o concepto de música varía dunha cultura a outra. Por outra banda, o estudo —histórico ou non— da música pode enfocarse de diferentes maneiras: centrándonos nas obras musicais ou na súa utilización, nas persoas que as desenvolveron

---

⁷O diccionario da lingua galega (digalego), define o termino como: “Persoa que escribe sobre música, xeralmente cun carácter científico ou crítico”.

Figura 1: A música é un feito social e cultural. - (fonte: pellicer.fremm.org)

ou no ambiente social que as propiciou e tamén, atendendo aos criterios que utilizamos para seleccionar a música que imos estudar no curso. Todas estas cuestións fan aínda máis difícil o estudo histórico da música.

A Real Academia Española da lingua (RAE) considera e define «historia» como:

- 1.- *Narración y exposición de los acontecimientos pasados y dignos de memoria, sean públicos o privados.*
- 2.- *Disciplina que estudia y narra cronológicamente los acontecimientos pasados*
- 3.- *Conjunto de los sucesos o hechos políticos, sociales, económicos, culturales, etc., de un pueblo o de una nación.*
- 5.- *Conjunto de los acontecimientos ocurridos a alguien a lo largo de su vida o en un período de ella*⁸

A Real Adademia Galega da lingua (RAG), define «historia» do seguinte xeito:

1. Conxunto de feitos ocorridos no pasado, que afectan a toda a humanidade, a un grupo, unha persoa, unha institución, a unha faceta concreta dese pasado etc.
2. Ciencia que estuda eses feitos.⁹

⁸Definición de historia, RAE consultado en <https://www.rae.es>, (Setembro, 2020).

⁹Definición de historia, RAG consultado en <https://academia.gal/diccionario>, (Setembro 2020)

Afirmaremos, tendo en conta o indicado pola RAE e RAG así como as diferentes perspectivas da música vistas ata o momento, que a finalidade da Historia da Música occidental é o estudo da evolución das diferentes manifestacións musicais (tradición musical) das culturas de occidente no devir do tempo.

Obxectivos e problemática da materia

Un dos principais obxectivos da Historia da Música, é o **estudo da evolución da música ao longo da historia da humanidade**. O problema fundamental, consiste en atopar unha definición de «música», dado que non significa e non se refire ao mesmo en tódalas culturas. Algunhas inclúen dentro do concepto, aspectos como a danza, a poesía, (...) e outras culturas, pola contra, non empregan ningún término para referírense á música en sí.

Por outra parte, a «historia da música occidental» que estudamos, exclúe moitas manifestacións musicais, entre elas a música popular e a música tradicional, (tanto europeas como non europeas) e a música clásica oriental (chinesa, xaponesa ou india), por citar algúns casos. O campo de estudo, redúcese exclusivamente á “música culta” europea, a pesares de si estudar algunha música non europea que segue certos cánones europeos.

A actividade musical e o produto musical

Unha das cuestións que teremos en conta en primeiro lugar, será diferenciar entre música como actividade e música como resultado desa actividade. En primeiro lugar, diferenciaremos a música como **actividade**, onde unha ou máis persoas participan creando, interpretando ou escoitando música; en comparación coa música como **produto** isto é, o resultado desta actividade é algo sólido, coa posibilidade de ser escrito a través de sistemas de notación, dando como resultado unha obra musical por exemplo. Neste caso obtemos un produto (obra musical) resultante dunha actividade (composición).

A actividade musical pode considerarse como un proceso bastante complexo, que abarca varias fases: **producción, difusión e consumo**.

Para comprender esta actividade —como proceso creativo— veremos un exemplo, tendo en conta as fases indicadas no parágrafo anterior. Imaxinemos que escribimos unha sinxela melodía que se nos ocorreu e non queremos olvidar (**composición**). Despois de ensaiar repetidas veces a obra (**interpretación**), decidimos compartir a nosa creación, realizando unha serie de concertos públicos (**audición**) que resultan un éxito.

No anterior exemplo, relacionamos as diferentes fases do proceso (producción, difusión e consumo) coas súas equivalentes actividades (composición, interpretación e audición) tal que, producimos unha obra cando compoñemos unha sinxela melodía; interpretándoa comeza a difusión e finalmente, por medio dos concertos (audición) fomentamos o seu consumo.

FASE	ACTIVIDADE
Produción	Composición
Difusión	Interpretación
Consumo	Audición

Para estudar a actividade musical centrarémonos nas tres fases do proceso: trataremos a produción, faremos referencia aos intérpretes, técnicas (...) e, sobre todo veremos os contextos de escoita nos que se desenvolveron, empregando como medio a audición activa de diferentes obras.

Música de tradición oral e notación musical

A posibilidade de estudar historicamente a música, parte da existencia dunha tradición oral e dunha transmisión dela ao longo do tempo. En case todas as culturas e tempos, a música transmítese por medio da escoita e repetición: é o que se coñece como **transmisión oral** (propio da idade da memoria). Existe tamén, a posibilidade de transmitir e almacenar a música con varios métodos de escritura musical, dando lugar a **transmisión escrita** (idade de notación).

Música culta e música popular

A actividade musical, prodúcese en todos os grupos sociais e nun gran número de situacións diferentes. Algunhas manifestacións musicais adquiren segundo a época un maior prestixio social, ben pola súa relación e vinculación coa alta sociedade, ou ben polas súas características de formación e profesionalización. Estamos a diferenciar a «música académica» coñecida como «música clásica» ou «música culta», fronte a unha enorme variedade de «música popular», considerada de menor prestixio. O estudo da música, debería abarcar todos os estilos, pero neste caso trataremos só o estudo de estilos académicos.

O enfoque eurocéntrico

Cando estudamos a historia da música, centrámonos nos produtos musicais escritos de tradición académica europea. O resto —actividade musical, transmisión oral, música popular ou non europea— pertencen ao campo de estudo da Etnomusicoloxía¹⁰, que normalmente non aplica o enfoque histórico.

---

¹⁰A etnomusicoloxía, entre outras finalidades, pretende estudar a música dos pobos e tribos non occidentais, incluíndo sociedades que viven nun grado de desenvolvemento moi similar ao das civilizacións da prehistoria. Por iso, pódese facer unha comparación entre o emprego da música nesas tribos actuais (pigmeos, indíxenas do Brasil, etc...) co que se supón que se facía nos pobos prehistóricos. Este tipo de comparación recibiu o nome de “musicoloxía comparada” (en alemán *Verleigchende Musikwissenschaft*).

Este enfoque «eurocéntrico» da Historia da Música, deixa de lado numerosas manifestacións musicais tanto académicas como populares de fóra de Europa, que nalgúns casos tiveron unha forte influencia no propio desenvolvemento da música europea; se ben teremos en consideración, que foi no continente europeo onde se crearon os principais tratados e estudos sobre música.

Canon e repertorio musical

No século XIX desenvóléronse dúas ideas ou conceptos importantes a ter en conta: o *canon* e o *repertorio*. O primeiro fai referencia ao conxunto de compositores e obras que estudaremos; o segundo é o conxunto de obras que, por unha ou outra razón, seguimos estudando e interpretando. Ámbolos dous conceptos, derivan de certos criterios de “calidade musical” malia que son á vez, produtos culturais de orixe europeo, creados en certos contextos políticos, sociais ou ideolóxicos específicos de épocas concretas.

O feito de que se exclúa a música non europea ou popular —enfoque eurocéntrico— lévanos a pensar na discriminación étnica clasista, que mantiveron certos musicólogos, intérpretes, críticos, (...) do século XIX. Outro problema co que nos atopamos é o que supón a exclusión do canon, das mulleres compositoras¹¹; ao longo da historia da música, veremos como foron sometidas ao igual que outros compositores¹², a unha discriminación, en parte debida a que non se axustaban ao modelo ou idea de evolución da música occidental da época. Sen dúbida, outra das ideas que marcaron este concepto de canon, foi a valoración dos nacionalismos¹³, o que explica que ao longo da historia, predominase certa música sobre outra.

A periodización na Historia da música

Ao longo da historia, —especialmente na dos feitos culturais como a música— os cambios prodúcense lentamente, sen que haxa acontecementos tan decisivos que xustifiquen un cambio de etapa. A división da historia en períodos ou etapas, resulta de gran utilidade para facilitar o estudo da materia. Esta división do tempo en períodos, coñécese como «periodización».

---

¹¹As mulleres foron silenciadas e discriminadas musicalmente ao longo da historia; nunca foi aceptada dentro do canon do s. XIX.

¹²Ao longo dos diferentes períodos da historia da música, moitos compositores e obras foron discriminados e censurados. Nalgúns casos por seren demasiado conservadores ou demasiado avanzados para o seu tempo; noutros, por tomar camiños musicais que ninguén seguiu (polo menos nese momento) moi lonxe da marca do canon.

¹³A idea do nacional ou nacionalista tamén influíu na creación do canon. O feito de que as universidades máis importantes de finais do século XIX e principios do XX fosen as de Alemaña e que a escola historiográfica alemá dominase un período decisivo na historiografía musical, explica a abundancia de compositores xermanos no canon.

A división habitual das etapas da historia, ten a súa orixe nos humanistas europeos do Renacemento¹⁴, época na que tamén aparecen as primeiras historias da arte. A historia da música é moi posterior: os primeiros libros apareceron a finais do século XVIII, e o desenvolvemento da historiografía musical é principalmente do século XIX. Esta aparición tardía, fai que a Historia da música adopte habitualmente as periodizacións doutras disciplinas, principalmente da Historia da arte, malia que a música non sempre cambia ao ritmo das outras actividades humanas e, polo tanto, os termos da historia xeral ou da historia da arte, non son válidos —en moitos casos— para a da música.

Períodos da historia

Adóitase situar o comezo da historia no momento da aparición da escritura, hai uns 6000 anos aproximadamente; o período anterior denomínase Prehistoria. Aínda que está constatada a existencia de actividade musical durante a prehistoria, descoñécese que música se facía entón, polo que adoita quedar á marxe da materia.

Os catro períodos ou idades en que se divide a historia, son:

1. **Idade Antiga:** (ata o século V d.c). Aínda que a notación musical naceu á vez que a escritura, a maior parte das culturas antigas non escribiron a súa música, e as escasas notacións que existen son practicamente descoñecidas, coa excepción importante da Grecia helenística (a partir do século IV aC).
Para a historia da música occidental, o máis interesante desta época son as teorías gregas sobre a música, que influíron de forma importante na música europea medieval, renacentista e barroca, e mesmo despois.
2. **Idade Media:** (séculos VI-XV). O seu comezo sitúase na disgregación dos territorios occidentais do Imperio Romano (naturalmente, esta é unha perspectiva eurocéntrica). As comunicacións entre eses territorios redúcense, a inestabilidade é grande e os desenvolvementos culturais teñen que partir ás veces desde cero. Aínda que hai moitos datos sobre a música europea occidental neste período, o máis importante sitúase tras a aparición da notación musical no século X e sobre todo a notación sobre liñas paralelas a partir do século XI.
3. **Idade Moderna:** (séculos XVI-XVIII). Varios acontecementos marcan o comezo desta etapa, principalmente a desaparición do imperio bizantino (continuator do romano) e a chegada de Colón a América. Culturalmente, o final da Idade Media está marcado polo movemento humanista que dominou o Renacemento. Os termos «antiga», «media» e «moderna» para designar as tres etapas históricas foron creación destes humanistas, que estrañaban o esplendor cultural dos antigos gregos e romanos e desprezaban a época intermedia entre estes e eles mesmos.

---

¹⁴Heródoto, historiador grego do século V a.c está considerado o «pai da historia»; como ciencia, a Historia dos acontecementos humanos, existe xa desde a antigüidade.

A música desta época é ben coñecida, en xeral, e é entón cando se produce o desenvolvemento do sistema tonal que terá o seu esplendor no Barroco tardío e o Clasicismo.

4. **Idade Contemporánea:** (desde o século XIX). O seu comezo sitúase na Revolución Francesa (que seguiu á norteamericana e precedeu a outras revolucións europeas). O paso do Antigo ao Novo Réxime, consecuencia destas revolucións, produciu unha configuración social nova na que o músico deixa de ser criado da aristocracia para converterse en artista independente.

A música desta etapa (e, en parte, da anterior) é a máis coñecida e a que se mantén actualmente en repertorio.

Períodos da historia cultural

A historia dos feitos culturais (entre eles a música) segue unha periodización creada principalmente para a Historia da arte (arquitectura, escultura e pintura sobre todo). Esta periodización, non é do todo válida para a música. Se nos situamos no comezo da música europea escrita (cara ao século X) as etapas serían as seguintes:

Período ou etapa	Cronoloxía
Románico	X- XII aprox.
Gótico	XII- XV
Renacemento	XV- XVI
Barroco	XVII- XVIII
Neoclasicismo	XVIII e comezo do XIX
Romanticismo	final do XVIII e parte do XIX
Positivismo e Realismo	final do XIX

Destas etapas, as dúas primeiras sitúanse na Idade Media, as tres seguintes na Idade Moderna e as últimas na Contemporánea; o século XX (e o que levamos do XXI) non presentan unha periodización estable debido á súa proximidade no tempo, que impide consideralos con suficiente obxectividade.

Esta división, non é do todo válida na Historia da música: na Idade Media, a música segue unha evolución diferente ás artes plásticas, polo que non se pode falar dunha «música románica» e unha «música gótica».

Os termos «Renacemento» e «Barroco» si están arraigados na Historia da música, aínda que o segundo cada vez está máis cuestionado; en canto ao primeiro, está bastante claro onde finaliza, pero non tanto onde comeza.

O Neoclasicismo en música denomínase simplemente «Clasicismo», e o Positivismo e Realismo non existen, salvo derivacións posteriores como o «verismo» italiano.

Períodos da historia da música

As etapas da música europea occidental, que consideraremos ao longo deste curso, son as seguintes:

1. **Idade Media:** desde as primeiras mostras de música escrita ata os inicios do século XV.
2. **Renacemento:** desde 1420, aproximadamente, ata 1600, cun punto importante de cambio de estilo e técnica ao redor de 1500.
3. **Barroco:** as súas orixes deben situarse cara a 1580, aínda que o estilo faise visible a partir de 1600 aproximadamente. O seu final, confundido co nacemento do clasicismo, situaríase ao redor de 1720.
4. **Clasicismo:** desde aproximadamente 1720, coa aparición dos primeiros trazos de estilo clásico, ata aproximadamente 1820.
5. **Romanticismo:** desde 1820 (aproximadamente) ata o final do XIX, con varias etapas diferenciadas.
6. **Música contemporánea:** iníciase cara a 1890, coas obras de madurez de Mahler, Debussy e outros, aínda que o momento de cambio máis importante é cara a 1907 (aparición da atonalidad). Ás veces a expresión «música contemporánea» utilízase só para a creada con posterioridade a 1945.

En moitos libros recentes de historia da música, establécese a división dos períodos posteriores ao Renacemento por séculos (XVII, XVIII, XIX e XX) e así o faremos neste curso.